

SPOLOČENSKO-POLITICKÉ ZMENY V KRAJINÁCH VÝCHODNEJ EURÓPY V DRUHEJ POLOVICI ŠTYRIDSIATYCH ROKOV 20. STOROČIA

Východná Európa sa po demokratických revolúciách na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov snaží už vyše desať rokov opäť vstúpiť do systému civilizovaných sociálno-politických a ekonomických vzťahov a zároveň sa zbaviť stereotypov komunizmu. Tempo postupnej demokratizácie vo väčšine východoeurópskych štátov sa na konci deväťdesiatych rokov javí ako nedostatočné. To je príčinou toho, že v uvedených krajinách sú stále prítomné rezidua predošlého systému, ktoré sa prejavujú v snahách zachovať štátny paternalizmus a kvázikolektívizmus v spoločenskej a ekonomickej sfére. Snahy monopolizovať moc - takmer úplne zhodné s komunistickým vzorom - sú charakteristické pre prevažnú väčšinu postsocialistických politicko-straníckych elit. Ukazovateľ spoločenskej mienky v štátoch východnej Európy v priebehu deväťdesiatych rokov sa periodicky pohybuje od pravokonzervatívnych k ľavicovosocialistickým ideám. Tento region doposiaľ nedosiahol stabilitu a jednotlivé štáty sa nachádzajú v rôznych štádiách postsocialistickej transformácie. To bol dôvod, prečo na prelome 20. a 21. storočia neboli všetky východoeurópske štáty začlenené do prvej vlny rozširovania euroatlantických štruktúr smerom na východ.

Desaťročie brzdená postsocialistická transformácia v deväťdesiatych rokoch značne kontrastuje s historicky nedávnym radikálnym a omnoho rýchlejšim komunisticko-totalitným spoločenským prevratom, ku ktorému v týchto štátoch došlo po druhej svetovej vojne. Porovnávací analýza teórií a praxe dvoch prechodných období v dejinách štátov východnej Európy - druhá polovica štyridsiatych a deväťdesiatych rokov 20. storočia - s ohľadom na fenomén prechodu od demokracie k totalite v prvom prípade a návrat k demokracii v druhom prípade, si pozornosť určite zaslúžia. Okrem principiálne odlišného charakteru spoločenskopolitických zmien v rámci každého z uvedených dvoch

prechodných období majú spoločnú kardinálnu systémovú zmenu celého spoločenstva a vzájomnú súvislosť medzi jeho štrukturálnymi elementami.

Druhá polovica štyridsiatych rokov 20. storočia je charakteristická rozšírením zóny vplyvu ZSSR do východnej Európy a potvrdením prosovietskych komunistických režimov v štátoch tohto regiónu. Historickým fenoménom bolo to, že v priebehu krátkeho časového obdobia (1944-1949) východoeurópske štáty prešli cestu od fašistickej okupácie, alebo vlády profašistických režimov, cez radikálnu demontáž autoritatívnych diktátorských systémov vojnových rokov, až do obrodzenia základných elementov buržoáznej demokracie. Nasledne, čo je značný paradox, dostali sa do kolapsu demokratického systému a občianskej spoločnosti, čo vyústilo do ustanovenia komunistickej totality a diktatúry. Ako poukázali niektorí súčasní slovenskí autori, takým spôsobom sa národy východnej Európy - v priebehu druhej polovice štyridsiatych rokov pohybovali vo svojráznom 'začarovanom kruhu' - od diktatúry k diktatúre.

Špecifickou črtou prechodného obdobia východoeurópskych dejín po druhej svetovej vojne je neuveriteľne rýchly a kardinálny zlom všeobecného systému spoločenských vzťahov a zrieknutie sa hľadania akýchkoľvek iných variantov rozvoja spoločnosti, s výnimkou komunistického variantu - podľa stalinisticko-sovietskeho vzoru. Trvalo iba niekoľko rokov a vo východnej Európe boli zlikvidované občianske slobody, stranický pluralizmus, parlamentná demokracia i politickoideologický pluralizmus a zároveň bol značne obmedzený inštitút súkromného vlastníctva. Tento historický zlom treba chápať aj v širšom kontexte: na východe Európy civilizácia tohto kontinentu skoro na polstoročie zaznamenala úpadok a bola nahradená typickým euroázijským stalinsko-teroristickým modelom organizácie spoločenstva a východným despotizmom.

Komunistická historiografia tradične nazývala prechodné obdobie vo východnej Európe po druhej svetovej vojne 'národnodemokratickou revolúciou' alebo 'národnou demokraciou'. Prebiehajúce procesy v tomto regióne počas druhej polovice štyridsiatych rokov boli marxistami chápané ako 'zákonité' približovanie sa k socialistickej revolúcii. Podľa nášho názoru národnodemokratickými boli iba antifašistické revolúcie v rokoch

1944-1945 a progresívne zmeny niekoľkých nasledujúcich rokov. Obdobie 1946-1947 bolo vo väčšine východoeurópskych štátov pokusom ustanovenia alebo obnovenia buržoáznej demokracie. Avšak, už od polovice roku 1947 alebo dokonca od jeho začiatku, komunistické strany v jednotlivých krajinách východnej Európy začali na základe pokynov z Moskvy realizovať praktické kroky smerujúce k uzurpácii štátnej moci. V rokoch 1948-1949 'komunizácia' východoeurópskych štátov bola plne ukončená a radikálnopolitické sily sa stali vládnucimi stranami. Pritom je potrebné upozorniť na to, že tvrdenie o 'celonárodných', 'proletárskych' a 'socialistických' revolúciách druhej polovice štyridsiatych rokov v týchto štátoch bolo iba mýtom. V skutočnosti, koncom štyridsiatych rokov v týchto štátoch komunisti vždy získali moc cestou politického teroru, protiústavných pučov a vládných prevratov.

Tradičnou tézou západnej historiografie obdobia 'studenej vojny' bolo tvrdenie, podľa ktorého bol komunizmus po druhej svetovej vojne implantovaný do východnej Európy na 'bodáčkoch Červenej armády'. Tieto názory boli typické v povojnových rokoch aj vo väčšine prác predstaviteľov prvej vlny východoeurópskej politickej emigrácie na Západe. Po demokratických zmenách na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov bola táto koncepcia o násilnom nasadení komunizmu zvonku, dotýkajúca sa druhej polovice štyridsiatych rokov, prevzatá bez hlbšej kritickéj analýzy mnohými súčasnými východoeurópskymi historikmi.

Bez toho, aby sme znižovali fatálnu úlohu exportu komunistickej revolúcie stalinským vedením ZSSR do dejín východnej Európy, musíme poznamenať, že význam a vplyv vonkajšieho, t. j. sovietskeho faktoru pre 'sovietizáciu' a 'komunizáciu' bol v priebehu druhej polovice štyridsiatych rokov v každej z východoeurópskych krajín značne odlišný. Po druhej svetovej vojne Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko boli fakticky okupované sovietskymi vojskami a zároveň patrili pod správu Spojeneckých kontrolných komisií, v ktorých domino vali zástupcovia ZSSR. V Južoslávií a Albánsku vládli antifašistické politické bloky na čele s komunistami. V Poľsku bol Sovietsky zväz už v roku 1945 nútený čiastočne modifikovať model bábkovej prosovietskej dočasnej vlády a umožniť opozičným poľským silám

zúčastniť sa na riadení štátu. Uskutočnilo sa to pod tlakom západných spojencov antifašistickej koalície. V prípade Československa Moskva dokonca súhlasila s čiastočnou obnovou predvojnového politického systému, ako aj s návratom prezidenta E. Beneša z londýnskej emigrácie. Okrem toho, koncom roka 1945 sovietske vojská Československo v zásade opustili. Ich početnosť sa znižovala aj v iných východoeurópskych krajinách. Preto považujeme za neopodstatnené tvrdenie o zásadnej úlohe 'bodákov Červenej armády' ako jediného faktora pri inštalácii komunistickej diktatúry v regióne po druhej svetovej vojne. Je však nesporné, že prítomnosť sovietskych vojsk na územiach štátov oslobodených od fašizmu v rokoch 1944-1945 vytvorila 'skleníkové' podmienky pre vstup ľavicovoradikálnych síl do vlád východoeurópskych štátov, avšak každý z nich sa dostal do 'náručia' Moskvy a komunistickej diktatúry špecifickým spôsobom.²

Tak sa v historickej vede sústavne vedie diskusia o vzájomných vzťahoch vonkajších a vnútorných faktorov 'sovietizácie' a 'komunizácie' východnej Európy v druhej polovici štyridsiatych rokov. Dokonca sa neukončili ani súčasné ostré polemiky o úlohe ZSSR a vnútorných národnošpecifických činiteľoch pri stanovení komunistickej diktatúry v povojnových štátoch východnej Európy. Napr. obsahovo rozličné hodnotenia a prístupy k tejto otázke v rámci východoeurópskeho kontextu, t.j. problém vplyvu 'sovietskeho faktoru' na vnútorné procesy v štátoch východnej Európy, aj v súčasnosti rozdeľujú historikov Ruskej federácie na dve vzájomne diskutujúce skupiny.³

Prvá skupina ruských bádateľov považuje za rozhodujúcu úlohu Sovietskeho zväzu (t. j. vonkajšieho faktoru) pri zavádzaní sovietskeho modelu socializmu v štátoch hodnoteného regiónu. Z tohto dôvodu sa díva skepticky na teoretizovanie ohľadom možností alternatívnych variantov evolúcie východoeurópskych demokracií v druhej polovici štyridsiatych rokov (J.S. Novopašin, L. J. Hibijanskij, O.S. Anikejev).

Druhá skupina ruských historikov tvrdí, že v prvých rokoch druhej svetovej vojny každý východoeurópsky štát, v každom konkrétnom momente, špecifickým spôsobom balancoval medzi vonkajšími a vnútornými faktormi. Jej jednotliví predstavitelia, napr. H.N. Murašková, T.V. Volokitinová a A.F. Noskovová, sú

presvedčení o možnosti polyvariantného alebo alternatívneho rozvoja štátov východnej Európy v rokoch 1944-1947 a o existencii reálnych alternatív vtedajšej perspektívy ustanovenia monopolnej vlády komunistov.

Vo vzťahu ku konceptuálnej orientácii je potrebné zjednotiť do dvoch skupín novšie ruské publikácie o povojnových dejinách východoeurópskych štátov. Prvá skupina zahŕňa kolektívne výskumy o problematike politiky ZSSR v rokoch 1944-1949 vo východnej Európe a v období 'studenej vojny'.⁴ Druhú skupinu tvoria publikácie o národných demokraciách v rokoch 1944-1948 a výskumy širšieho časového záberu, ktoré sa vzťahujú na 'východoeurópsky socializmus' a 'totalitarizmus'.⁵

Súčasná diferenciacia ruských historikov na základe dvoch principiálne odlišných prístupov k výskumu spoločenskopolitického rozvoja východoeurópskych štátov v rokoch 1945-1948 je prejavom metodologického pluralizmu v historickej vede Ruskej federácie. Diskusie medzi predstaviteľmi týchto dvoch orientácií nepochybne budú pokračovať, pretože, ako správne zdôrazňuje J. S. Novopašin, problém evolúcie demokracie východnej Európy do komunistickej diktatúry v prvých povojnových rokoch sa stal jedným z výskumných priorít ruskej historickej vedy len nedávno.⁶

Za opodstatnenejšie a bližšie našej koncepcii⁷ pokladáme názory predstaviteľov druhej skupiny súčasnej ruskej historickej vedy (tzv. alternativistov). Sme presvedčení, že v rokoch 1944-1949 boli komunisticko-totalitné režimy ustanovené v štátoch východnej Európy nielen vďaka expanzii a tlaku staliniského ZSSR, ale aj vďaka tomu, že národné politické elity sa dočasne vzdali základných demokratických princípov organizácie spoločenského a štátneho života. Po druhej svetovej vojne bol vo väčšine východoeurópskych štátov demontovaný mnohostranický systém a parlamentná demokracia, zároveň sa ustanovila dominantnosť ľavosocialistických a komunistických ideí. Vďaka masovému povojnovému znárodňovaniu a konfiškácii majetkov začal sa aj útok na princíp nedotknuteľnosti osobného vlastníctva, rozšírilo sa poštátnovanie ekonomiky. Programové a cieľové plánovanie hospodárskeho rozvoja dosiahlo charakter administratívno-direktívneho vedenia národného hospodárstva. Všetko bolo sprevádzané vznikom systému represívnych orgánov podľa sovietskeho vzoru. Tieto boli vyčlenené

mimo demokraticko- spoločenskej kontroly. Ocitli sa v rukách komunistov a stali sa ich základným nástrojom politického teroru a následnej uzurpácie moci v štáte. Avšak dokonca v štátoch, v ktorých pôsobili Spojenecké kontrolné komisie, a kde sa nachádzali okupačné sovietske vojská (Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko), uvedené antidemokratické deformácie boli spôsobené nielen sovietskymi 'poradcami', ale aj miestnymi štátnymi a politickými elitami. Do roku 1947 sa Kremel' k 'národným modelom' budovania socializmu vo východoeurópskych štátoch správal do istej miery tolerantne. Toleroval určitú samostatnosť a iniciatívu svojich budúcich vazalov. Avšak režim 'Tudových demokracií' v priebehu druhej polovice štyridsiatych rokov postupne sklzal do sovietsko-stalinského spoločenského vzorca. Umožnili to aj vnútorné nedemokratické príčiny - v prvom rade samozrieknutie sa dodržiavania základných princípov demokracie a garancie občianskych práv a slobôd. Súčasní českí autori tento proces správne nazývajú procesom 'samosovietizácie' východoeurópskych štátov.¹ Ignorovanie princípov demokracie logicky viedlo k jej úplnej porážke v povojnovej východnej Európe.

Vychádzajúc zo skutočností, že nové východoeurópske štáty na prelome 20. a 21. storočia ešte stále v plnej miere nedosiahli štandardné normy politického, kultúrneho, sociálno-ekonomického a iného rozvoja, ako aj základné kritéria systému demokratických hodnôt, ktoré by garantovali nemožnosť obrodenia autoritativizmu či totalitarizmu v akékoľvek podobe, vynára sa otázka, aké historické ponaučenie z tohoto vyplýva pre súčasné postsocialistické štáty. Podľa nášho názoru, najvýznamnejším výsledkom negatívnej evolúcie spoločnosti v štátoch východnej Európy po druhej svetovej vojne je riziko, že v ktoromkoľvek zo súčasných reformných východoeurópskych štátov môže dôjsť hoci len k dočasnému ústupu od princípov demokracie. Úplne sa nedá vylúčiť ani možnosť, že v dôsledku chybného postupu v podmienkach krehkej demokracie by mohlo dôjsť k „samototalizácii“ spoločnosti.

1. Vidňanský, S. V. - Gajdoš, M.: Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajine. In: Barnovský M. (ed.): Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945-1953. Veda, Bratislava 1995, s. 80-87.

2. Pozri diskusia Novopasin, Ju. S.: Ob antisovetizme i pusofobii v poslevoennoj Vostocnoj Evrope: k postanovke problemy. Slavjanovedenie, 1998, a 1, s. 3-10; Mar'ina V. V. 1944-1945 gody: ždali li russkich v Vostocnoj Evrope? Slavjanovedenie, 1999, a 1, s. 60-75.
3. Pozri Volokitina N. V., Mar'ina V. V., Novopasin, Ju. S.: Istorija Vostocnoj Evropy - ot nacala vtoroj mirovoj vojny do sovremennosti. Novaja i novejsaja istorija, 1996, a, s.19.
4. U istokov „socialisticeskogo sodruzectva“. SSSR i vostočnoevropejskie strany v 1944-1949 gg. Otv. red. Gibianskij P. Ja. - Moskva, Nauka, 1995; Sovetskaja vnešnjaia politika v gody „cholodnoj vojny“ (1945-1985). Novoje proctenie. - Eoskva, Nauka, 1995.
5. Volokitina T. V., Murasko G. P., Noskova R. F.: Narodnaja demokratija: mif ili realnost'? Obščestvenno-političeskije processy v Vostocnoj Evrope: 1944-1948 gg. - Eoskva, Nauka, 1993; „Vostočnoevropejskij socializm“: Stanovlenije rezima, popytki jego modifikacii, pričiny kracha. Itv. red. Mar'ina V. V. - Eoskva, Nauka, 1992; Totalitarizm: Istoriceskij opyt Vostocnoj Evropy. Itv. red. Mar'ina V. V. - Moskva, Nauka, 1995.
6. Novopasin Ju.S.: Akademiceskoje obsčectvovedenije pod perekrečnym ognem. Slavjanovedenije, 1997, a3, s. 34-35
7. Vovkanyč J., Vidňanskij S., Sjusko I.: Vnutome a vonkajšie faktory formovania alternativnych koncepcii vývoja spoločnosti v krajinach strednej a juhovýchodnej Európy (1944-1948). Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe. Bratislava, 1988, s. 9-12.
8. Prečan V.: K interpretaci Zorinove pražské korespondence s Moskvou v unoru 1948. Odpověď na dopis Galiny Muraskove. Soudobé dějiny. Praha, 1999, č. 1, s. 107.